

Драгица ПОПОВСКА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ИСТОРИЈАТА, СЛИКИТЕ НА ИСТОРИЈАТА И ИСТОРИЧАРИТЕ: СОВРЕМЕНИ ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Abstract: *The paper focuses on the key problems that historians and science itself face in the contemporary context of existence and work, taking into account the so-called images of history that have an impact on them. The material analyzes perspectives for overcoming the problems in this sense, seeking new scientific methods that will respond to the task of science and professional historians, in the fluid concepts of modernity.*

Key words: *history, images of history, oral history*

Деградацијата на општествено интегративните историски содржини, која настана по распадот на социјализмот, доведе до нови историски втемелувања кои имаат свое влијание и на толкувањата поврзани со емпириската историја. Хаосот во идејната сфера и генерирањето на голем број апсурди кои даваат специфичен печат на општествено политичката употреба на минатото, влијае и на јавната перцепција на историјата како наука чии наративни структури се поткопани и дискредитирани. Ова не се однесува само на лаиците кои заради синонимното сфаќање на термините „историја“ и „слика на историјата / меморија“ ја доживуваат историјата во негативен контекст. Со проблеми се соочуваат и самите историчари, односно присутноста на спектарот на селективни погледи на минатото, каде сегашноста станува несигурна, има свое влијание и на академската слобода. Имајќи го предвид претходното, трудот се фокусира на клучните проблеми со кои се соочуваат историчарите и самата наука во современите контексти на опстојување и работење, притоа земајќи ги предвид и т.н. слики на историјата кои имаат влијание на истите. Материјалот кој следи, анализира и перспективи за надминување на проблемите во оваа смисла, барајќи нови

научно-теориски и методолошки постапки кои ќе одговорат на задачата на науката и на професионалните историчари, во флуидните концепти на современоста.

Во контекст на претходното, најнапред ќе се осврнам на дефинирањето на термините „историја“ и „слика на историја“.

Терминот „историја“ често се поврзува со два аспекти на значење, кои многупати се збунувачки и се преклопуваат меѓусебно во рамките на дискурсот. Првото значење се однесува на историјата како севкупност од факти и настани кои се случиле во минатото (*res gestae*). Ова првобитно значење се обидува да ја прикаже историјата во смисла на тоа „што објективно постоело во минатото“, заради што се нарекува *онтолошко значење* на терминот историја.¹ Второто значење е: историјата како дискурс за минатото, отелотворена во различни наративни содржини наменети за вербална реконструкција на сегменти од минатото (*historia rerum gestarum*). Ова разбирање може да биде деноминирано како дискурзивно значење на поимот, кое историјата ја смета за специјализиран дискурс за минатото, концепиран од професионалци посветени на систематско проучување на минатото.² Имајќи ја предвид современата реалност, традиционалното сфаќање на историјата кое подразбира обична дескрипција на настаните кои се случиле во минатото веќе е анахроно, зашто историјата денес е метаморфозирана во толкување на настаните, кое е критичко и аналитичко.³

Од друга страна, „сликата на историјата“ претставува дел од колективната (општествена) меморија и е резултат на комплексниот однос на современата политика, историското знаење и културната продукција во поширока смисла.⁴ Зборуваме за јавна визија на историјата⁵

¹ Види: Mihai Stelian Rusu, „History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship“, *Philobiblon*, Vol. XVIII (2013), No. 2, 262. Достапно на: https://www.researchgate.net/publication/259310300_History_and_Collective_Memory_The_Succeeding_Incarnations_of_an_Evolving_Relationship (24.09. 2018).

² Rusu, „History and Collective Memory“.

³ За различни дефинирања на историјата и предизвиците со кои се соочуваат историчарите види: Ezekiel Oladele Adeoti, James Olusegun Adeyeri, „History, the Historian and His Work: Issues, Challenges and Prospects“, во: *International Journal of Educational Research and Technology*, Vol 3 (4) December, (2012), 36-41.

⁴ Gordana Đerić, „Društveno pamćenje i primenjena kritika: O pretvaranju poezije u ideološku batinu*“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 4, св. 1 (2009), 64. За аспекти на колективната меморија и иновативни перспективи за нејзино проучување видете: Michael Rothberg, „Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“, *Yale French Studies*, No. 118/119, Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture (2010),

која во општествени рамки е пласирана преку образованието, националните празници, спомениците и т.н. Визијата на минатото е во средиштето на општествено-интегративните процеси, особено заради нејзината улога во обликувањето на колективниот идентитет, во градењето на солидарноста помеѓу различните групи кои ја чинат нацијата и т.н. Концепирана на институционално ниво, таа е испреплетена со селективно сеќавање и организирано заборавање, што значи дека сликата на историјата е посредувана, симболична и политичка.⁶ Повеќекратната нејзина посредуваност која е тесно врзана со промената на различните монополи на нејзино толкување, ја прави сликата на историјата – динамична, еластична и флуидна, односно тесно зависна од општествено-политичките контексти.⁷

Претходно презентираниот покажува дека кога зборуваме за историјата и сликата на историјата ние зборуваме за два различни концепти. Но, сведоци сме дека во пракса историските слики и нивното менување не може потполно да се раздвои од научните, политичките и индивидуалните текови, односно тие се наоѓаат во меѓудејство. Во југословенскиот општествено-политички контекст, сликата на историјата вреднувана низ призмата на еден и единствен политички израз, овозможи поединците да се идентификуваат со државното единство, односно нивните поединечни вредности да бидат во поголема хармонија со идеолошки државно пласираните. Во овој контекст и историјата како наука беше ангажирана во зацврстувањето и пласманот на „посакуваната“ идеологија.⁸ Распадот на дотогашните интегративни историски содржини кои ја одржуваа општествената кохезија доведе до но-

---

рр. 3-12. За односот меѓу паметењето и заборавањето, од социолошка перспектива, видете: Adela Zobenica, „Sociologija pamćenja i zaboravljanja“, *Sećanje i zaborav*, Zbornik radova, priredili: Zorica Kuburić, Pavle Milenković (Novi Sad: Centar za empiriska istraživanja religije, Filozofski fakultet, 2016), 95-107. За идеолошката посредуваност на сеќавањето, видете: Vladimir Simović, *Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad*, Centar za socijalna istraživanja, Alternativna kulturna organizacija – AKO. Достапно на: www.csi-platforma.org

⁵ За јавната визија или слика на историјата во академскиот дискурс се употребува и терминот „јавна историја“. Види: Graham Smith, „Toward a Public Oral History“, *The Oxford Handbook of Oral History* (ed. Donald A. Ritchie), (Oxford: Oxford University Press, September, 2012). Достапно на: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195339550.001.0001/oxfordhb-9780195339550-e-30>.

⁶ Драгица Поповска, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 24.

⁷ Поповска, *Споменикот*, 24.

⁸ Поповска, *Споменикот*, 45.

ви историски втемелувања кои влијаат и на емпирииската историја, односно на толкувањата поврзани со неа. Зашто, во пракса самите факти (историски документи) не се менуваат, но се менува начинот на нивно толкување. Постоенето на „објективното“ минато се прифаќа, односно не е подложно на никакви оспорувања, но неговата организација на различни начини во историската интерпретација многупати е зависна од општествено-политичкиот контекст во кој историчарите опстојуваат. Така, денес сме сведоци на бројни спротиставувања на различни мислења во чие средиште практично лежи изменетото гледање на историјата и историските настани.

Ова се должи на значењето кое историјата го има за политиката, односно на нејзината моќ да го зајакнува или слабее легитимитетот на политичките идеолози. Борбата околу начинот на гледање на минатото е практично борба околу сегашноста. Како што вели Куљиќ: „Кога некој сегмент од историјата ќе стане важен за современата политика различни позиции се претвараат во догми, а расправите се дегенерираат во исклучиви полемики, па се губи разликата помеѓу професионалецот и историчарот љубител.“⁹ Во оваа смисла, сведоци сме дека методите во трагањето за *историската вистина* се повеќе се усовршуваат, истовремено со усовршувањето на механизмите за нејзино искривување. Официјалниот историски наратив и спротиставените алтернативни верзии на минатото, секој за себе користи убедувачка моќ повеќе зависна од кризните потреби на јавноста, отколку на доказите како факти. Ваквата состојба придонесува, минатото да се доживува како товар на сегашноста, бидејќи иницира нерешливи конфликти во однос на „историските права“ или „историските вистини“ на различните заедници, особено овде, на Балканот.¹⁰

Прашањето кое се поставува, имајќи ја предвид противречноста на новата епохална свест е: Како емпирииската историја да се справи со сите овие предизвици и да ја осигура својата позиција на интелектуален процес, кој применува рационална процедура во барањето на вистината? Велам, во „барањето на вистината“ затоа што современите приоди кои произлегуваат од „длабоко вкоренетите врски помеѓу историјата и постмодернизмот“¹¹ придонесоа за ревизија на концептот на историја-

⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Ogledi, br.3, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 48.

¹⁰ Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 46-48.

¹¹ Walia 2001: 10, според: G.A. Duncan, „Historiographical issues related to the writing of contemporary history of Christianity“, *Historiographical issues*, ISSN 1609-9982 = VERBUM ET ECCLESIA JRG 28(1) 2001, 127-149, 131.

та кој оди значително подалеку од досега пласираните т.н. големи наративи. Имено, поранешните канони на објективност, субјективност и напредок како што традиционално се разбираа се анахронистички. Современите дебати на историчарите во контекст на овие прашања, потврдуваат дека целата историја е толкување и дека заклучоците кои се постигнати, во најдобар случај се привремени, со оглед на фактот дека минатите настани се реконструираат во сегашните контексти.¹²

Предизвиците со кои се соочуваат историчарите и историографијата во целина, навистина се бројни. Тука не станува збор само за сегашниот контекст во кој минатото се реконструира, туку и за самата природа на минатото. Зашто, историските настани се случуваат и исчезнуваат, а зад нив остануваат само фрагментарни докази кои не овозможуваат целосна репродукција на минатото. Од друга страна и самите теории на толкување на историското знаење, од различни аспекти на пр.: на емпиризмот, на марксизмот, на феминизмот, на постмодернизмот и т.н. претставуваат дополнителен предизвик, односно ја прават историската објективност - тешка задача.¹³ Со оглед на современата реалност, се чини дека во најделикатна состојба е современата историја и нејзините истражувачи. Ова е така, затоа што во голем дел таа опфаќа теми и настани кои предизвикуваат јавен интерес или се важни за денешната политика, односно учествуваат во креацијата на јавната слика на историјата. Оттука, справувањето со особено чувствителни историски теми кои имаат карактер на евентуални предизвикувачи на внатрешни и меѓудржавни тензии, се огромен предизвик за истражувачот на современата историја. Понекогаш и самиот историчар директно или индиректно е вклучен во тековните прашања што ги истражува, што секако ја зголемува опасноста од пристрасност, односно од можноста на својата тема на интерес да и пристапи со свест која е предусловена од неговите лични идеолошки претензии. Во простор каде што несогласувањата опстојуваат и каде што се спротиставуваат различните сфаќања за историските настани, во сферата на партиските политики, неминовно е историчарите да ја задржат професионалната етика која треба да биде примарна. Во оваа смисла, би сакала да потсетам на зборовите на Бурдије, кој вели: „Задачата на интелектуалците не е едноставно да го изразат своето мислење, колку и да е тоа племенито и прогресивно, туку да понудат што поавтентична слика на ствар-

¹² Драгица Поповска, *Усна историја: минатото низ нарација*, Скопје: Институт за национална историја, 2019), 170.

¹³ Adeoti, Adeyeri, „History, the Historian“, 39.

носта, а со тоа *raisons d'agir*, причини за дејствување“.¹⁴ Во однос на историчарот, тој треба да го разбере истражувачкиот проблем и да го анализира и толкува со чувство на одговорност, а не да суди за него.

Имајќи го предвид претходното, задачата на науката и на професионалните историчари, во контекст на справување со предизвиците во флуидните концепти на современоста лежи во барањето на нови научно-теориски и методолошки постапки. Во оваа смисла моето мислење е дека треба да се избегнува употреба исклучиво на еден пристап и да се воочи неминовната потреба од надградување и надополнување на пристапот со методолошки начела од други дисциплини. Ова го велам, затоа што емпириската „база“ на историските пишувања која во голем дел е сеуште дескриптивна, лесно се поткопува преку другите научни студии кои користат малку поинакви податоци или едноставно ги реинтерпретираат оригиналните податоци. Во овој контекст, многу е мал бројот на историчари кои прават обид да ги инкорпорираат наодите или аналитичките студии кои доминираат во современоста во поглед на евалуацијата на нивната работа. Тоа покажува дека се потребни иновативни техники кои ќе го прошират опсегот на нашето знаење. Едноставно, историското знаење, релевантноста и значењето на историското пишување може да се најде само во една сеопфатна развојна шема или рамка.

Работата на историчарот е да ги собере бројните докази за истражуваниот настан или личност од конкретниот период, што вклучува: документи, предмети, интервјуа и други ресурси кои ќе му овозможат историска интерпретација која има смисла, во целиот сплет на често конфликтни или спротиставени докази. Досегашниот фокус на професионалните историчари кај нас главно е насочен кон истражување на документите, актите, статистичките податоци и сл., кои ја репрезентираат т.н. политичка историја како глас на „победниците“. Но, треба да се има предвид дека општеството не е монолитно, односно секогаш постојат алтернативни репрезентации на дадено минато. Во овој контекст мислам на усните нарации односно употребата на усната историја во рамките на историските истражувања и пишувања, која како што вели историчарот Алесандро Портели ги открива не само непознатите настани, туку и непознатите аспекти на познатите настани.¹⁵

¹⁴ Pjer Burdije, Turbani koji govore, Debata – „Svet nakon 11. Septembra“. Интервјуто е направено од: Franc Šulthajs и Ana Šloser (Frankfurter Rundschau, 20.11.2001. Prevela: Aleksandra Kostić, Nova srpska politička misao, *Časopis za političku teoriju i društvena istraživanja*. <http://starisajt.nspm.rs/Debate/debem3pjerbudrije.htm>.

¹⁵ Alessandro Portelli 1991, цитирано според: Benjamin Marcus, „Oral History and the Documentation of Historic Sites: *Recording Sense of Place*“. Достапно на: <https://www.icomos.org/quebec2008/cd/toindex/77pdf/77-auDd-142.pdf>

Усната или оралната историја моментално е присутна во светски рамки и добива се поголемо значење, имајќи предвид дека станува збор за ресурс кој нуди нови интерпретативни перспективи за одредено минато, бидејќи индивидуалните сеќавања честопати ја покажуваат „приказната под приказната“. Во оваа смисла, додека документите даваат подобар увид во прашањата: што, кога и каде нешто се случило во минатото, усните интервјуа и содржините кои тие ги генерираат нудат увид во тоа: како и зошто тоа нешто станало, откривајќи ја притоа сложеноста на односите во практиката.¹⁶

Така на пр. собирањето и анализата на сеќавањата на еден политичар може да овозможи согледување на сложеноста на донесувањето на одлуки, да ги прикаже личните ривалства и сојузи, како и различните мотиви кои лежат во основата на секоја (политичка) акција, а кои честопати не се достапни за јавноста.¹⁷ Во оваа смисла е и нотацијата на Mink, според кого: „значењето на минатите акции мора...прво... да биде разбрано во однос на верувањата на застапниците (на тие акции).“¹⁸

Од друга страна, сеќавањата на обичните луѓе можат да ги откријат алтернативните погледи на историските, политичките и другите настани, кои ја предизвикуваат официјалната општествена наратива. Ова е така, затоа што, усните наративи ја осветлуваат врската помеѓу поединецот и големите настани, без разлика дали станува збор за војни, поплави, епидемии, кариери и сл.¹⁹ Значи, усните сведоштва како нартивни содржини обезбедуваат голем број информации за начинот на кој поединците/групите се справувале со одредена историска стварност, како и начинот на кој таа стварност влијаела на нивните емоции, ставови и перцепции.

Сепак, треба да се има предвид дека усната историја не значи само просто опишување на минатото, онака како што е раскажано од соговорникот.²⁰ Неговата имплементација во рамките на историските

---

¹⁶ Поповска, *Усна историја: минатото низ наратива*, 171-2.

¹⁷ Види повеќе во: Linda Shopes, „Making Sense of Oral History“, во: *Oral History in the Digital Age*, Institute of Museum and Library, 2012. Достапно на: www.ohda.Watrx.msue.edu/2012/08/making-sense-of-oral-history (28. 01.2018).

¹⁸ Mink 1987, 194, според: Leslie Lehninger, „The Role of Narrative in History: Individual Bias or Collective Truth?“, *Reflections*, Spring 95, 71.

¹⁹ Shopes, „Making Sense of Oral History“.

²⁰ Усната историја како научен метод и практика не е едноставна работа дури ни за антрополозите, социолозите и психолозите, кои дизајнираат методи токму за вакви истражувања. Усноисториските податоци се динамична, флуидна категорија, која дополнително ја зголемува комплексноста на работата. Оттука, немино-

пишувања подразбира употреба на методи за утврдување на сигурноста и конзистентноста на сеќавањата, како и комбинирање на усните сведоштва со други извори. Методите на нивното толкување вклучуваат и социолошко-антрополошки теории за разликите и односите во текот на самото интервју, потоа социолошко-психолошки аспекти за погледот на живот, а со тоа и начинот на меморирање и несвесните желби на поединецот присутни во искажаните нарации, предрасудите и т.н. Ова е така, зашто кога зборуваме за сведоштвата поврзани со усната историја ние зборуваме за употреба на минатото со цел да се обликува сегашноста, односно актуелниот момент.

Фокусот на историчарите не се специфичностите на самите сеќавања, туку поголемиот контекст, или поголемата слика во која се случуваат поединечните акти на сеќавање.²¹ Важно е да се открие начинот на кој животите на луѓето како историски актери се вкрстувале со историските одлуки. Усната историја го надминува тесниот образец на истражувачката работа и овозможува да се пронајде поголемиот образец на историјата на даден настан.²²

Историската интерпретација на минатите настани, која го зема предвид не само „објективното“ , туку и „субјективното“ минато ќе овозможи да се направи јасна дистинкција помеѓу професионалецот и историчарот љубител. Истовременото прикажување на различните визији на поединците за одредени историски настани, земајќи ги предвид и поголемите контексти во кои тие се создаваат ќе придонесе историјата во софистицирана форма да биде разбрана не само од академската, туку и од пошироката читателска јавност, преку наративизации кои објаснуваат некој значаен дел од приказната за тоа како сегашниот свет дошол до тоа што е денес.

вно е историчарот, со цел полесно справување со ваквите податоци, покрај својата примарна едукација, истовремено да биде писмен аматер – економист, психолог, антрополог, социолог и географ. Види повеќе во: Bernard Bailin, *The Challenge of Modern Historiography*. Достапно на: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/87/1/1/118760>. Пристапено: 22.09.2018.

²¹ Donald A. Ritchie, *Doing Oral History, A Practical Guide*, Second edition, (Oxford: Oxford University Press, 2003), 132-133.

²² Indira Chowdhury, „A Historian among Scientist: Reflections on Archiving the History of Science in Postcolonial India“, *A Journal of the History of Science Society*, Volume 104, Number 2/ June 2013, The University of Chicago Press Journals.

Литература:

- Adeoti Ezekiel Oladele, Adeyeri, James Olusegun „History, the Historian and His Work: Issues, Challenges and Prospects“, во: *International Journal of Educational Research and Technology*, Vol 3 (4) December, 2012, 36-41.
- Bailin Bernard, „The Challenge of Modern Historiography“. Достапно на: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/87/1/1/118760>.
- Burdije Pjer, Turbani koji govore, Debata – „Svet nakon 11. Septembra“. Интервју-то е направено од: Franc Šulthajs и Ana Šloser (Frankfurter Rundschau, 20.11. 2001. Prevela: Aleksandra Kostić, Nova srpska politička misao, Časopis za političku teoriju i društvena istraživanja. <http://starisajt.nspm.rs/Debate/debem3-pjerbudrije.htm>.
- Chowdhury Indira, „A Historian among Scientist: Reflections on Archiving the History of Science in Postcolonial India“, *A Journal of the History of Science Society*, Volume 104, Number 2/ June 2013, The University of Chicago Press Journals.
- Đerić Gordana, „Društveno pamćenje i primenjena kritika: O pretvaranju poezije u ideološku batinu*“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 4, св. 1, 2009.
- Duncan G.A., „Historiographical issues related to the writing of contemporary history of Christianity“, *Historiographical issues*, ISSN 1609-9982 = VERBUM ET ECCLESIA JRG 28(1) 2001, 127-149.
- Kuljić Todor, „Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka“, *Ogledi*, br.3, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd, 2002.
- Lehninger Leslie, „The Role of Narrative in History: Individual Bias or Collective Truth?“, *Reflections*, Spring 95 .
- Marcus Benjamin, „Oral History and the Documentation of Historic Sites: *Recording Sense of Place*“. Достапно на: <https://www.icomos.org/quebec2008/cd/toindex/77pdf/77-auDd-142.pdf>
- Поповска Драгица, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015).
- Поповска Драгица, *Усна историја: минатото низ нарација* (Скопје: Институт за национална историја, 2019).
- Ritchie Donald A., *Doing Oral History, A Practical Guide*, Second edition (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- Rothberg Michael, „Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“, *Yale French Studies*, No. 118/119, Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture (2010), pp. 3-12.
- Rusu, Mihai Stelian. „History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship“, *Philobiblon*, Vol. XVIII, 2013, No. 2. Достапно на: https://www.researchgate.net/publication/259310300_History_and_Collective_Memory_The_Succeeding_Incarnations_of_an_Evolving_Relationship

- Shopes Linda, „Making Sense of Oral History“, во: *Oral History in the Digital Age*, Institute of Museum and Library, 2012. Достапно на: www.ohda.watrx.msu.edu/2012/08/making-sense-of-oral-history
- Simović Vladimir, „Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad“, Centar za socijalna istraživanja, Alternativna kulturna organizacija – AKO. Достапно на: www.csi-platforma.org
- Smith Graham, „Toward a Public Oral History“, *The Oxford Handbook of Oral History* (ed. Donald A. Ritchie), September, 2012, Oxford University Press. Достапно на: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195339550.001.0001/oxfordhb-9780195339550-e-30>.
- Zobenica Adela, „Sociologija pamćenja i zaboravljanja“, *Sećanje i zaborav*, Zbornik radova (priredili: Zorica Kuburić, Pavle Milenković), Centar za empiriska istraživanja religije, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016, 95-107.